

УДК 323.21
ББК 66.5

УЯВНЕ УКРАЇНСЬКЕ МІСТО В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МІСТИФІКАЦІЯ ЧИ АЛЬТЕРНАТИВА СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ?

І. С. Монолатій

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел. +380 (342) 59-61-46; e-mail: iwan.monolatij@gmail.com*

У статті проаналізовані особливості українського сучасного літературного процесу, зокрема актуалізація писання про місто як його (міста) пам'ять і постпам'ять. На конкретному літературному матеріалі показано, що пам'ять є трансдисциплінарною категорією, своєрідним містком між літературним та історичним дискурсами. Автор стверджує, що Україна з її містами, які є «скорботними місцями», вписування минулого яких в сучасний літературний процес є, з одного боку, спробами діагностувати її болісні минушини і надати їм цілком художнього прочитання, а з другого – створити зручну й приємну псевдоісторичну ілюзію замість історії, містифікувавши її, або запропонувавши їй письменницьку альтернативу. Обґрунтовується теза, що взаємозв'язок, щонайменше, п'яти фреймів, присутніх у пам'яті уявного міста у романі Григорія Гусейнова, свідчить про історичний досвід комунікативних зв'язків української, єврейської, російської, німецької, болгарської і ромської спільнот Півдня України у кризовий період їхньої історії напередодні і під час Другої світової війни. Багатоголосся пам'ятей про добросусідські стосунки, взаємні конфлікти, кривди і неприязнь, що їх художньо відтворив письменник мають два виміри – груповий (політичне, громадське, економічне і культурне співжиття) та індивідуальний (історію окремої людини або окремих сімей, незалежно від національності), а отже показують мега- і мезорівні історії. Висновується, що топос колективної пам'яті українців, як народу, травмованого попередніми війнами і війною, що точиться за наше майбутнє на Сході України з проросійськими сепаратистами, є тим символом, котрий може і мусить об'єднувати.

Ключові слова: література, політика, пам'ять, ідентичності, фрейми війни, Друга світова війна, Україна.

Від самого початку людської цивілізації війна завжди була, є і, на жаль, буде предметом тривкого зацікавлення як її творців – владців, політиків, військовиків, стратегів, так й її інтерпретаторів – хроністів, фі-

лософів, митців і письменників. Це, вочевидь, зрозуміло, адже з одного боку, мистецтво війни і злочини проти людства одночасно, а з другого – агресія і банальність зла, завжди поєднані спогляданням долі персонажа в умовах екстремі.

Ці ознаки вже давно увійшли в канон літератури світової загалом і української зокрема, надаючи їй ознак реактивності у художньому зображенні світу. До того ж обов'язок пам'ятати про останню світову війну час від часу актуалізується сучасною українською літературою, що правда, критика якої вважає такий підхід контрпродуктивним, «пасткою минулого» [7, с. 17]. Так чи сяк, але як тут не згадати нещодавні романи про західноукраїнські міста – Р. Іваничука про Коломию, Ю. Винничука про Львів чи М. Дупешка про Чернівці¹, дія яких відбувається зокрема і в умовах Другої світової війни.

Рецепція цих та інших творів, є, по-суті, віддзеркаленням сучасної тези, що «у сучасних умовах війни та посиленого націоналізму [...] наше існування пов'язане з тими, з якими ми можемо віднайти національну спорідненість...» [1, с. 90]. І не важливо, мабуть, що ці письменницькі тексти укладені з різних сюжетів – промовистою залишається увага авторів саме до війни як явища і/або колективного/індивідуального досвіду у межах однієї чи кількох націй, позаяк «кризи творять історію, а історії творять ідентичності» [9, с. 185]. А що «історія стає нерозривно пов'язаною з певним місцем, і роздуми про це місце заломлюються крізь специфічну призму історії» [8, с. 35], особливої значущості тема пам'яті про війну набуває у суспільствах, що зазнали травматичного досвіду і відчули на собі «механіку» тоталітарних режимів ХХ ст. – комунізму і нацизму.

Не винятком тут буде, звісно, Україна з її містами, які є тими «скорботними місцями», вписування минулого яких в сучасний літературний процес є, з одного боку, спробами діагностувати її болісні минувшини і надати їм цілком художнього прочитання, а з другого – створити зручну й приємну псевдоісторичну ілюзію замість історії, містифікувавши її, або запропонувавши їй письменницьку альтернативу². Є й третій вимір – спогадів, таких собі «нерозшифрованих кадрів пам'яті», що його був запропонував герой цієї рецензії Григорій Гусейнов та його книжка, присвячена степовому українському місту в часи німецької

¹ Див. рецензії автора на ці видання: Монолатій І. Міжетнічна взаємодія в західноукраїнському місті як інтертекст / І. Монолатій // Панорама політологічних студій. – Рівне, 2013. – Вип. 11. – С. 277–285; *Його ж.* «Щоб свого не забути...» Літературні проєкції місць пам'яті // Там само. – Рівне, 2015. – Вип. 13. – С. 296–304; *Його ж.* Мнемотопоси Чернівців: версія сучасної української літератури // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – Івано-Франківськ, 2017. – № 5-6 (41-42). – С. 223–237.

² Див.: Монолатій І. Чи можлива політологія сучасної літератури? / І. Монолатій // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – Івано-Франківськ, 2016. – № 3 (35). – С. 9–21.

окупації: «рівнозначні – й байдуже, чи вони вигадані, уявні, чи вповні реальні, такі, що аж здригнешся, відчувши їх на дотик – вони ніби свідчення невідворотності часу» [3, с. 391] (далі покликання на книжку у круглих дужках. – *Авт.*). Ці «кадри пам'яті», котрі аби їх розуміти, ще потрібно систематизувати в певній, не завжди логічній послідовності, відтворюватимуть «приховану топографію міста» [6, с. 71]. Її особливості – авторські способи пам'ятання, що є, по-перше, механізмом уникнення забуття окремо взятої особи і, по-друге, стратегією виживання задля делегітимізації пам'яті цілої спільноти людей. Адже, як влучно зауважила О. Забужко, «справою міста й є – пам'ятати: безцільно, безглуздо, безпотрібно й суцільно...» [4, с. 518].

Тож головним героєм, з яким мусить споріднитися імовірний читач Гусейнового тексту тут, звісно, буде неназване читачеві (але відоме авторові), лише на перший погляд безжурне місто на Півдні України: «Степове місто лежало далеко від лінії фронту, визначальною мірою тут панували обставини мирного часу: життя продовжувалося без особливих катаклізмів» (с. 357). Щоправда, за певних обставин, «кардинально змінилося й місто, зіщулилося в передчутті непередбачуваних подій» (с. 54). До того ж співіснування розбіжностей в географії місця, вписаних письменником у вигляді окремих маркерів, показує невідоме читачеві місто, яке є водночас й символічним простором пам'яті: «Праворуч базару, з найвищої місцини, проглядався старий єврейський цвинтар [...] За річкою бовваніла скіфська могила...» (с. 13).

Більше того, для цього уявного міста осердям, довкола якого функціонуватиме пам'ять є, «вільний рух води схожий з потоком життя» (с. 14), адже це місто на порубіжжі Степу виросло на берегах річки, де було «пролито чимало української крові» (с. 14). Відтак вже на початку «окупаційного роману» маємо справу з певним «набором» уявлень і поглядів на історію, використання сюжетів якої уможливило інструменталізацію поняття «місце пам'яті» у його суто «міському» прочитанні, зокрема в амбівалентності взаємин християн з юдеями і мусульманами усієї цієї територіальної своєрідності. Щоправда, колективна пам'ять містян про такі витівки пустотливої Клію, була, вочевидь, короткою, адже вже в перші роки ХХ ст. місцеве населення складали «різничинці всіляких мастей, торговці золотою херсонською пшеницею, повітові лікарі й землеміри» (с. 13), а вже скоро їхні місця у міському середовищі упевнено посіли пролетарі й селяни, які до того не відігравали жодної помітної ролі. Така зміна соціальних ролей містян і перед-містян була одним з чинників (поряд з наслідками німецької окупації), що вплинули на маргіналізацію міста: «покинуте в степах місто призро вважали пересічною провінцією» (с. 393).

Однак лише на перший погляд на той час ще «советське» місто було позірно моно- (українським) чи дво- (українсько-російським) етні-

чним. Про це зокрема свідчили щоденні перманентні конфлікти містян за дефіцитні ресурси (продукти харчування, одяг і навіть елементарну довідку), які були лише прелюдією страху перед невідомим майбуттям (с. 16-17). Тож протагоніст твору – Шкіпер – відразу згадує у переднацистському місті «сусіда» Геделя Нахмана і завідувача Дванадцятої крамнички, «єврея» Ройзіна (с. 17), своїх однокласників-євреїв (с. 25), чи ж той факт, що місцеві єврейки навчали дружину «великого начальника, присланого з Москви» правильно вибирати курей (с. 27), або, що у колишньому дворянському клубі працювали годинникарі-євреї (с. 57), у місті працювали точильник-єврей і пекар-єврей Абрам Рувінський (с. 68). Неконфліктність міжетнічної взаємодії євреїв і неєвреїв, тривалі контакти в царині торгівлі і дрібного ремесла, дозволяли Шкіперові стверджувати, що «присутність євреїв у місті була органічною» (с. 57), тим самим підкреслюючи важливість добросусідських взаємин з його знайомими, котрі нерідко мали слов'янські прізвища: «Хтозна-відколи Шкіперовими сусідами були євреї Кругляки. Голова сім'ї, який спеціалізувався на розвезенні державного м'яса в крамниці, звався Гешком, але на вулиці його кликали Грицем» (с. 57-58).

Показово, що у цій міжетнічній взаємодії лінгвістичного бар'єру між, скажімо, українцями і росіянами, з одного боку, і євреями, з другого, майже не існувало (окрім поодинокого міського багатія Зяма Московського (с. 59-60), котрий збожеволівши після арешту і конфіскації советами майна, жебрав їдишем): міські євреї до приходу окупантів розмовляли російською, а вже потім – українською (с. 127). А от у заміській єврейській колонії «Малий Житомир», де приблизно 300 років жили лише євреї, спілкувалися їдишем (с. 128). Ці авторські спостереження вкотре підтверджують відому істину: тогочасні євреї уміло підлаштовувалися під рамки панівної в Советському Союзі нації – російської та її мови і лише загроза фізичного насилля на початках нацистської окупації (коли якийсь час німецькі окупанти позірно толерували українців) і брак російськомовних співрозмовників (військових, партноменклатури, вчителів), які врятувалися втечею, змусила більшість містян-євреїв почати говорити українською (с. 127)¹.

Поліфонію пам'яті про зниклих у горнилі війни «міських» народів творять згадки про містян-болгарів (с. 202) та ромів (котрий автор називає «циганами») (с. 229). Не дивлячись на різностатусні ролі цих спільнот у міському організмі, їхні долі завершуються назагал однаково і трагічно: болгарів «примусово вивезли в невідомому напрямку, й вони сюди більше не повернулися» (с. 202), а от ромів, котрі в умовах окупа-

---

¹ Цікаво, що у степових колоніях, які свого часу відвідав Майк Йогансен, жили євреї-полтавці, кияни, чернігівці, волиняки і подоляни, які переселилися туди у 1925-1926 рр., у повсякденному спілкуванні охоче послуговувалися єврейськими мовами, а також російською) [5, с. 62, 83].

ції міста вояками Вермахту зайняли порожні хатки єврейської гололи з Польщі й організували театр («у перервах між номерами розмовляли з глядачами гарною українською...») (с. 229), від вистав якого окупанти були задоволені, розстріляли в Болгарському урвищі, щойно цивільна німецька адміністрація розпочала проти них репресії (с. 230, 344). Зауважмо, що свій театр організували й українці (с. 176, 183-184).

Окремішньо у тексті причаїлися й татари, яких совети привезли до міста з Казані для будівельних робіт, котрих містяни назвали «казанськими сиротами» (с. 80-81). Знайшлося й місце для грузина, якого автор «вписав» у керівництво української управи, новий начальник якої, «оточив себе підозрілими типами». Тож з появою грузина, «в конторі стало нормальним спілкування російською» (с. 289). Саме цією мовою спілкувалася й група невідомих, «цілком російськомовна публіка», що одного дня опинилася в окупованому німцями місті і справляла містян «враження людей малокультурних і сварливих» (с. 300).

Та все ж неповторну історичну реальність південноукраїнського міста творили саме українці – центральна національна спільнота, яка мусила знаходити спільну мову, як зі «своїми», так і з «чужими», перетривати советський і німецький тоталітаризми. Тому в систему історичної пам'яті Г. Гусейнов вводить цілий пантеон українських національних героїв давніх епох і ХХ ст.: державних, військових і політичних діячів – Б. Хмельницького, П. Калнишевського, І. Мазепу (с. 201, 342-343), С. Петлюру, Є. Коновальця, І. Огієнка, Ісаака Мазепу (с. 219, 221, 222), М. Грушевського (с. 224) чи велетів літератури О. Олесь (с. 162), О. Ольжича (с. 314), Б. Грінченка та І. Нечуя-Левицького (с. 317), Т. Шевченка (с. 351, 366-367, 372), П. Куліша (с. 366). Робить це автор, мабуть, з трьох причин. Перша: задля увіковічення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена будь-якої національної спільноти. Друга: для перетворення значимих фігур «нашої» історії на інструмент впливу на суспільну свідомість. Третя: для мінімізації травм непростого минулого реципієнтами «оновленої» історії.

Імовірно, ці постаті, згідно з авторським задумом, є лише широким пам'яттєвим фоном, на тлі якого й розглядаються долі українців – фігурантів роману. Ось найбільш показові з них – Сергій Якимович (с. 121, 163, 176, 219, 314), Микола Дяченко (с. 122, 220-221, 314), Микола Тараненко і Василь Олійник (с. 122) чи Леонід Костюк і Борис Козаренко (с. 314). Про їхній свідомий вибір бути українцями за будь-яких обставин не можна не сказати словами автора, що в умовах окупацій «людям так довго доводилося маскувати почуття та переконання, що багато хто забув, що він українець» (с. 170). Була й інша теза, важлива у письменницькому діагностуванні пам'яті: «Україна – берег, де гідність відома не всім, натомість зраджувати ми готові за ламаний гріш» (с. 223).

Однією з найдієвіших «українських» структур боротьби проти окупантів називаються Похідні групи ОУН («Південь») (с. 157), сформовані, головним чином, з українських хлопців і дівчат з Галичини (с.

161-162). Більше того, до ОУН належали й учні місцевої школи (с. 313-314). А ще місто пам'ятало й випадок, коли рекрути з ближніх сіл, яких хотіли записати в Червону армію, розгромивши військкомат, вирушили в Холодний Яр (с. 47-48), тож, як видно, традиції українського визвольного руху у місті на початку війни ніде не поділися. Духовною спільнотою українців-містян, закономірно, залишалася церква. Щоправда, це була колишня аптека, перетворена на храм. У ньому, на Великдень, «поруч з українцями стояли румуни» (с. 316). А от справжній храм – Покровську церкву – письменник розміщує за містом, на Куцоватці: «від дверей почувся багатоголосий святковий спів церковного хору. Всередині [...] очікували тьмянний блиск церковного оздоблення, сиві хвилі ладану, що колихалися над головами, та загальна святкова урочистість» (с. 317).

Позаяк містяни-українці є тим системоутворюючим чинником роману, котрий знаходиться між Сциллою і Харибдою новітніх тоталітаризмів, автор охарактеризував кожен з них по-своєму.

Так, вже на завершення свого тексту Г. Гусейнов висновує про советський режим, вклавши в уста одного зі своїх героїв такі рядки: «Нікого з нас, хто залишається, совети не помилують. Скажуть: без вас пішли, без вас і повернулися; ви нам не потрібні. Хіба матимуть за робочу худобу» (с. 414). Адже, якщо, послуговуючись авторським текстом, спробувати окреслити сутність советської влади та її прислужників одним рядком, він буде таким: «нахабна неприкрита брехня» (с. 40-41). Зокрема, містяни не забули про арешти активних діячів українського громадського життя, що відбувалися напередодні приходу німців до міста: «за річкою розстрілюють тих, кого в останні дні забирали в НКВС; от-от почнуться нові арешти й ліквідація всіх, кого ще не встигли підібрати» (с. 82-83). Паралельно нищилася інфраструктура міста, аби не дісталася ворогові: «стояли мертвими хлібозавод, млин, олійниця; на місці складів з продуктами – чорне згарище» (с. 236). Повсюдно за цими злочинами стояли агенти спецслужби, сховані за риб'ячими («карась, окунь, щука») чи пташиними («горобець, шуліка, голуб, соловей») іменами. Таких от співгромадян «нараховувалося чи не півміста» (с. 141), тому найдієвішими способами дурити містян були агітація, провокації і демагогія (с. 39-41, 75), дезінформація (с. 40, 75)¹. Саме ці сюжети, описані автором, можна вважати характерними рисами тієї «внутрішньої війни», що її реалізовувала сталінська доктрина у пошуку ворога винят-

---

¹ Ця советська дезінформація, що її характерні рис увиразнює текст Г. Гусейнова, звучала так: «... німецькі офіцери гвалтують українських жінок і дівчат, голими ганяють людей вулицями, шаблями відрубують їм руки, виколюють очі та вбивають без розбору в помешканнях і на площах. У збитих червоними зенітками німецьких літаках буцімто знаходили дітей-пілотів, яких, щоб не повтікали, фашисти прикували до бомбовозів. Траплялися безногі пілоти, особливо жорстокі до радянських людей, вони бачать кожного, хто прямує вулицею, і стріляють доти, поки не вцілять; насамперед якщо помічають дитину. “Зуб даю!” Закінчив лектор страшний екскурс...» (с. 40).

кової ваги, в боротьбі з яким себе виправдовує лише нищівна війна [10, с. 167-168]. У цьому сенсі описане автором південноукраїнське місто вже з самого початку дії роману стає символом злочину, передусім со-ветського тоталітаризму і місцем пам'яті невинно убієнних, а вже після цього – чітко маркованим місцем злочину нацистських окупантів супро-ти не лише містян-українців.

Фігурантами воєнних злочинів, що їх скоїли у Гусейновому місті «чужі» (які, «вільно й упевнено почувають себе на війні та в чужій краї-ні. Воюють [...] без зусиль, вважаючи це безтурботною мандрівкою» (с. 110), звісно, є нацисти. Щоправда, аби зрозуміти їхні поведінкові ро-лі, слід зважити на авторську оцінку їх статусів в окупованому місті. Адже, на загал, як прочитується у романі, тут існувала чітка демарка-ційна лінія поміж тими німцями, котрі були напередодні війни цивіль-ними особами, членами нацистських політичних структур, вояками, чи фольксдойчами.

Так автор розповідає про військового хірурга Курта Ройбера (с. 138-139), котрий рятує від смерті свою (як нациста) потенційну жер-тву, а на запитання доньки якої «У Вас є душа?» відповідає коротко: «У мене була» (с. 139), немовби натякаючи не лише на співчуття, а й на обов'язок лікаря рятувати, а не убивати життя – навіть за умов війни. Ще один окупант, вписаний автором у канву твору, – «молодик Hitlerjugend»: «Він був типовим рабовласником, такий собі новітній апостол арійства [...] На обличчі читалося презирство, пиха, жорсто-кість, відраза до тубільців, поруч з якими доводилося знаходитися» (с. 152). Однак, цей персонаж, якого прибуття мало хто помітив у степо-вому місті, котрого Гусейновий герой Шкіпер відразу порівняв з радян-ським піонером, підкреслюючи їх, обох (і гітлер-югендівця і піонера) тотожність як гвинтиків у тоталітарній машині зла, так само непомітно й зник (с. 153). По-іншому змальовані звичайні солдати Вермахту, котрі «назагал [...] не виглядали войовничими» (с. 173), були увічливими, любили розповідати містянам про свої родини, показували фотографії жінок і дітей, а також довго відмивали своє взуття від пилюки, перед тим як зайти до хати, у котрій квартирували, вибачалися за клопоти (с. 173). В низці образів чоловіків-німців – й фігура місцевого фолькс-дойча Зігера, колишнього заводського бригадира сантехніків, котрого «постав, й засмальцьований одяг виказували комічну нікчемність» (с. 160), а тому ніхто не звертав на нього уваги, не дивлячись на те, що той охороняв міст з рушницею за плечима.

Своєю поведінкою відрізнялися й німкені, які прибули до міста. Це зокрема медичні сестри нацистського Червоного Хреста і штабні помічниці, особливо штабістки авіачасти, які «не приховували презир-ства до всього, що їх у провінційному місті оточувало, а парадний лоск тільки підкреслював очевидність цього» (с. 159). Натомість старші ци-

вільні німкені були «позбавлені будь-якої жіночості» (с. 160), а тому були байдужим до всього, що відбувалося в окупованому місті. Тріаду таких жіночих образів завершує авторська оцінка фольксдойчеринь. Вони, з одного боку, вже за «своїї» влади крали сусідських курей, мотивуючи це тим, що при советах страждали, а тепер будуть їсти курей (с. 140), по-друге, поголовно вибілювали волосся перекисом водню, аби бути схожими на арійок (с. 188), по-третє, охоче шкодили місцевим українцям (с. 189). Зокрема такою була цензорка комісаріату Емма Бейм, у якої українська мова викликала алергію, а на українську газету дивилася як на найбридкішу в її житті річ (с. 189). Інша антигероїня – начальниця шпиталю фольксдойчериня Прейсик, яку Шкіперова матір зарахувала до тих місцевих, котрі не знали жодного німецького чи українського слова, а послуговувалися виключно російською, а також до війни дуже хотіли вступити до більшовицької партії і називали себе Васильєвими (с. 272). Натомість позитивною героїнею була інша місцева німкеня – Єлизавета Густавівна, швейцарка «з блискучою німецькою», яку тутешні називали «фройляйн». Відчувши усю «опіку» советської влади в 1930-х, проживши в російськомовному середовищі і не вивчивши цю мову, а легко вживаючи мову українську (с. 272), лише «мало не помираючи з голоду, з останніх сил дбаючи про онуків, літня жінка погодилася піти працювати в комісаріат перекладачкою» (с. 273).

Саме мовні бар'єри, зазвичай, збільшували етнопсихологічну та етнокультурну дистанцію поміж місцевим населенням і окупантами. Адже до «стандартного» набору дев'яти найголовніших висловів, котрими послуговувалися німці-окупанти, використовуючи німецько-російський розмовник, автор зараховує шість радикально-категоричного звучання («Я отримав наказ жити тут», «Мені потрібна гаряча вода», «Мені потрібно спорожнитися», «Кругом», «Говоріть повільніше, я не розумію», «При спробі тікати будете розстріляні») і лише три констатуючо-особистісного характеру («Я хворий», «Я поранений», «Я голодний»). Слів «дякую» чи «прошу» не було (с. 237). Тож незнання окупантами української мови ними підкорених часто лише рятувало ситуацію, коли загострення конфлікту було неминучим (с. 89, 103), адже для місцевих євреїв німецька мова була «схожа на лайку» (с. 106). Комунікативність мови мала значення не лише для функціонування дихотомії «конфлікт – діалог» в окупованому місті чи, скажімо, контактів у царині нелегальної торгівлі, – найчастіше на базарі (с. 241), а й у шпигуванні за німцями (с. 241-242) та не зрідка у вимозі до претенденток у повії – «володіння німецькою» (с. 243). Тим паче, якщо шпигували виключно не-місцеві молоді й середнього віку інтелігентні жінки, в яких водилися гроші (с. 241), то у борделях, з огляду на критичне становище у рідинах, мали б працювати місцеві красуні (с. 243-244). Щоправда, як показує Гусейновий текст, місцевим дівчатам подобалися галантні манери

молодих німців-воjakів (і не конче офіцерів), тому вони легко засвоювали німецьку, щоби підтримати розмову. Вочевидь саме молодість і знання мови окупанта були тими мотиваційними «візитівками» українок, адже автор висловив припущення про те, що довоєнні вчителі могли б подивляти «лінгвістичну спритність» «своїх, ще вчора вельми вайлуватих, учениць» (с. 149). А це, між іншим, говорило й про імовірний ціннісний конфлікт «старих» і «молодих» реципієнтів щодо обрання мовної стратегії – українсько-німецької міжособистісної комунікації (с. 214-216)¹.

Строкатості мовному простору додавала й присутність у місті союзників і поплічників нацистів – угорців, італійців і румунів. Щоправда не лише їх мова «промовляла» за них, а й сам зовнішній вигляд, що вже сам по собі свідчить про авторську (висловлену персонажами його твору) ідентифікацію через «включення» у неї колористики мундирів й елементів головних уборів: 1) угорці, «у досі не бачених одностроях зеленого кольору. Кашкети були зі смішним рогом спереду, на кінці якого красувалася кокарда»; 2) італійці, одягнені в «блакитно-сірі строї й обмотки [...] марширували у пір'ї з півнячих хвостів на шоломах»; 3) румуни, «носили кумедно скошені назад зелені шоломи [...], прикрашені типовими ріжками мирних поштарів» (с. 150). Мабуть авторові йшлося тут ще й про штучне творення ефекту присутності амбівалентності етнічних стереотипів (назагал негативних), притаманних окупантам. Адже, скажімо, колір німецьких воjakів – головної фігури зла в окупованому місті – синій («синій колір облич серед окупантів став типовим» (с. 231). Правдоподібно автор таким чином, за допомогою автономії кольору, увиразнює спрощення давнього живописного коду, бо ж синій, який до ХХ ст. символізував виключно нескінченність і асоціювався з божественним (Богородицею) (Барб-Галль, с. 31-32), тут уособлює вже профанно-грішне, вказуючи на диявольську сутність нацизму. А ще автор підкреслює з одного боку злодійкуватість румунів (які «не могли розминутися ні з чим, що погано лежало» (с. 150) та антисанітарний стан приміщень, до якого вони їх довели, зупинившись у них і взагалі брак елементарної культури (с. 161), а з другого – повагу до похорону і небіжчика (с. 151) та музикальність (зокрема танці) (с. 151-152). Замишування музикою, імпровізовані концерти і співи були притаманні й італійцям (с. 161). Тож коли під час виступу в «Просвіті» капела співа-

---

¹ Зокрема Г. Гусейнов так описує контакти молоді з окупантами: «Контактами з німцями, італійцями чи угорцями молодь не гребувала з першого дня окупації. Приваблювала незнайома європейська ментальність, суттєво відмінна від радянської, щоправда, більшість німців, хто знав англійську, пішла на схід, тепер навколо були ті, хто розмовляв тільки німецькою. Молодь охоче опановувала нові реалії, дівчата виявляли дива у вивченні мови Гейне та Гете й за кілька місяців знали її такою мірою, що з окупантами могли порозумітися без проблем» (с. 214).

ків виконала гімн «Ще не вмерла України...», разом з усіма не сідали італійці та угорці (с. 184).

Та все ж таки механіка знищення людиною людини в умовах воєнно-політичного конфлікту передбачала мандри героїв роману в лабіринтах героїки і профанності, адже їм «зовсім не вірилося, що в цю хвилину десь триває війна, йдуть бої, страждають мільйони й тисячі гинуть» (с. 65). Тож сенс фізичного і духовного виживання в умовах війни для Гусейнових героїв є неабияким осердям індивідуального виміру їхньої боротьби зі страхами війни: «Чи мали люди страх перед безглуздим, сліпим і невідворотним законом вселенської механіки, коли минуле не зникає, а тільки в чергове повертається і тоді жорстоко мститься?» (с. 98). Важливою для письменника є моральна складова розуміння неминучості людських жертв на війні: «Ніщо не закінчується навіть зі смертю кількох десятків чи й тисяч людей. Але смерть – неодмінний знак чогось дуже важливого, й, можливо, той, хто її приймає, в таку мить акумулює в собі весь тягар людських провин, спільні свідомі та несвідомі гріхи» (с. 97). Ці думки можна оцінити, як такі, що скеровують читача у простір злочину проти людяності конкретної історичної реальності, ба міста і його околиць.

Відправним пунктом топографії злочину проти місцевого населення в уявному Гусейновому місті (а відтак і місцем травми) є сумнозвісне гетто, створене спочатку нацистами на місці вже колишньої колонії Малий Житомир: «Будинки, призначені для спільного життя євреїв, обнесли колючим дротом. Щодня під конвоєм людей виводили на працю. Годували вкрай погано, здебільшого просом. Охоронці відбирали кращий одяг, вимагали гроші й золото» (с. 130). А от у самому місті, за спостереженнями протагоніста твору, до створення гетто, мабуть, не дійшло: «Містом поповзли чутки, ніби євреїв мають відправляти в спеціально для них влаштоване гетто, але подробиць ніхто не знав. Потім розпочалися арешти, багатьох вивезли до табору, в'язні якого будували дорогу. [...] Подейкували, ніби проти юдеїв готується акція [...] в оголошеннях та розпорядженнях українцям забороняли допомагати євреям» (с. 192). Власне, останнє, було вже наслідком примусових будівельних робіт, на які зігнали усіх євреїв, здатних працювати (с. 186). Показово, що автор, додає у цей, скоріш за все, правдоподібний сюжет, трагічності, переплетеної з гіркою іронією, адже, зауважує, що кам'яні брили підвозили місцеві німці-меноніти, а місцеві євреї (з Малоого Житомира та сусідніх єврейських колоній) мусили тесати з них невеликі кубики для прокладання майбутньої дороги (с. 186). Така канва подій дуже специфічна, адже тут йдеться не про сам процес руйнування добросусідського співжиття степових колоністів, як євреїв, так і німців, а вже про доконаний факт привнесеного у їхнє більш-менш стабільне життя зовнішніми чинниками (Друга світова війна, нацистська окупація

Півдня України) конфлікту і, як наслідок, травми. З нею обидва народи, щоправда з різними статусами, опинилися у своєрідній посудині етноконфліктної взаємодії – «з кривдою на самоті» (визначення Максима Гона). Та й зачинила цю посудину третя сила, що уміло використала взаємні стереотипи, образи і страхи, роздмухані ще радянським режимом. І все ж таки поодинокі прояви людяності в ті страшні часи були: євреї-колоністи вимінювали у німців-колоністів свої останні речі на хліб (с. 187).

Наступною відслоною «обличчям до екстремі» (вислів Ц. Тодорова) стала акція проти єврейського населення. Її автор зображує як моторошну картину старозавітного чи середньовічного сюжету, убивства, про яке заздалегідь відомо, а тому неможливо відвернути (с. 192-193). Важливо, що у невеличкому сюжеті, який описує колону приречених на знищення євреїв¹, автор робить важливі натяки на особливості поведінки людей перед обличчям зла. По-перше, не випадково, мабуть, шлях рокованих на смерть веде до хлібозаводу. Бо саме хліб у ті часи, коли ще не загоїлися рани Голодомору, був тим дефіцитним ресурсом, за котрий мусили боротися і не лише українці. Тож такий от «пункт призначення» є символічним нагадуванням/застереженням про ще «свіжу» колективну травму, що її отримали мешканці українського Степу, незалежно від національності і віровизнання. По-друге, йдеться про своєрідний віковий зріз, адже письменницька уява «пам'ятає» поведінку лише старших людей. Тож, ймовірно, саме молодим (або їхнім ровесникам-одноплемінникам) ще випаде нагода залишитися живими. Смерть, що вже чигає на євреїв, котрих ведуть у забуття, призначена для людей літніх, які таким чином охоронятимуть молодих од фізичного знищення, а, отже, народ Ізраїлю матиме майбутнє. По-третє, важливою прикметою є акцентування на втраті індивідуальності, «розмиванні» не лише фізичних ознак людини, а й її тожсамості. Це, по-суті, те чого домагали-

---

¹ Про це Г. Гусейнов пише так: «Їх було кілька сотень (чи й тисяч). І ось тепер уздовж трамвайної колії, відремонтованої полоненими після вибуху авіабомби, євреїв вели в бік хлібозаводу. Супроводжувало колону кілька калмиків і поліцаїв-росіян на чолі з Ванею Брянським. На рукавах у них були білі пов'язки. Попереду мовчазних і приречених людей, не виявляючи жодних емоцій, ішов літній бородатий єврей з чобітьми в руках. Босими ногами він широко ступав на каміння і здавався уламком давніх естатичних часів, біблійним степовим пророком. Обіч нього зігнулася від важкої ноші жінка з ціпком. За нею рухався розхристаний лисий чоловік з великим лантухом на плечах. Трохи далі – ще одна літня жінка. Разом вони ніби прокладали шлях іншим і намагалися головний тягар страшної долі прийняти на себе. Колона, що залишалася в них за спинами, суттєво густішала й поступово втрачала індивідуальність, обличчя розрізнялися лише епізодично й на близькій відстані. [...] Люди, які йшли в колоні [...] відчували свою приреченість: невдовзі їх жорстоко вбиватимуть, на кожного очікує смерть...» (с. 194, 195).

ся нацистські кати – позбавлення жертви її антропологічного виміру, людяності.

Задля повноти картини цього злочину, автор оповідає й про тих містян, котрі саме того дня пішли свідомо на страту, зауважуючи, що «вбивали не тільки чистокровних євреїв, а й напів-євреїв та вихрестів» (с. 196). Були це, виключно, євреї-містяни (с. 195-196), а також одна жінка-українка зі своїм чоловіком-євреєм (с. 197). І лише за годину, того ж дня, по тому ж маршруту, наче сповідуючи принцип якомось примарної етнічної селекції, нацистські кати повели півсотню дівчат-українок; і, наостанок, кілька сотень військовополонених. Усіх їх того дня розстріляли (с. 197). Принагідно зауважмо, що виконують цю езекуцію немісцеві (калмики й росіяни), позаяк українська поліція, котрій гестапівці спочатку запропонували це зробити, категорично відмовилася, як і вермахтівці (с. 204). Одначе конвоювали жертви саме українські поліцаї (с. 197).

Важливий сюжет Гусейнового твору – акцентування на варіативності ролей т. зв. «спостерігачів» під час здійснення злочину. Адже, як виснував Ц. Тодоров, «для того, щоб відбулося зло, замало чиеїсь дії. Потрібна ще очевидна більшість людей, що перебуває поруч і залишаються байдужими» [10, с. 208]. Та у романі таких «спостерігачів», посуті, не багато. Приміром, один з героїв твору стояв «у гурті небагатьох інших випадкових свідків» акції (с. 198), а інший, стверджуючи неможливість допомогти приреченим на знищення, проказує: «нас узагалі позбавили права на щось впливати» (с. 199). Натомість Шкіперів вигук «Я ж її люблю!» (с. 199) є тим актом індивідуального спротиву, нехай у цьому випадку символічного і безпорадного, який свідчить про голос совісті головного героя супроти своєї коханої, котру ведуть у колоні на розстріл. Для її порятунку Шкіпер був готовий «голіруч виривати з бруківки відполіроване століттями важке каміння» (с. 201), не дивлячи на те, що ним колись проходили Б. Хмельницький, П. Калнишевський чи І. Мазепа. Тут, вочевидь, маємо своєрідний, хай і емоційний, «вихід» локальної (міської) історії на рівень загальнонаціональний, вселюдський, маркером якого і є, власне, пам'ять. Врешті врятувати кохану та інших дівчат вдалося (с. 201-203), а згодом безпосередніх убивць євреїв у Болгарському урвищі знищила «якась таємнича сила» (с. 206).

Показово, що у контексті травми, що її отримали містяни, герої роману за роки нацистської (передусім, а вже потім – попередньої, советської) окупації, автор не говорить про лише одну ідентичність однієї особи чи однієї групи, відводячи місце в пам'яті тих, хто має в ній страждати [9, с. 191, 196].

Зокрема Г. Гусейнов чітко увиразнює своїм текстом, що нацисти реалізували щодо українців інші моделі «упокорення» (як і до більшості неєврейського населення на окупованих територіях). З одного боку, це

вивезення на примусові роботи (с. 168-169, 227-228, 232-233, 267, 329), а з другого – репресії проти найактивнішої частини спільноти, їх фізичне знищення (256-257, 259, 321-322). Не дивлячись на кінцевий результат своєрідних фреймів війни, їх сутність свідчила про прекаризованість – стан, за якого «певні населення страждають [...] й піддаються ушкодженням, насильству і смерті» [1, с. 67-68]. Маятник пам'яті про ті події коливався поміж нейтрально-схвильованими емоціями власне українців-добровольців на працю до Німеччини, лівової частки оstarбайтерів (с. 168) і протестами проти вивезення молоді, що свідчило про відновлення почуття людської гідності (с. 228). Про неї свідчать й рядки з листа Шкіперового батька: «Ми, українці, загрузлі в феодалізмі, як здавалося, вмiли тільки вибачатися за те, що існуємо на цьому світі. [...] Але в межових ситуаціях з'ясовується, що це зовсім не так» (с. 281). Тож рятувала з лабет сваволі, голоду й приниження, вивезених у Німеччину українців, молитва (с. 318).

Натомість фізичне знищення свідомих українців, відтворене автором на прикладі долі в'язнів гестапівської катівні (с. 257-259), зокрема розстріл найвідомішого українця у місті Миколи Дяченка (який був «поетичним імператором степового краю» (с. 259), свідчило не лише про дискримінаційну політику щодо українців, а й про бажання розірвати той ланцюжок, який єднав пересічних містян з постатями-орієнтирами: «Героїчна смерть пасує поетам. Іноді для них це найбажаніший фінал, на зразок того, як завершуються вагнерівські опери: подія виглядає урочисто й водночас трагічно» (с. 259). Розстріляли й учнів агрошколи, звинувачених у допомозі українському підпіллю (с. 321), котрих виказала ворогові провокаторка Льодя Бодунова (с. 324). Доповнює ці авторські сюжети і згадка про те, що окупанти заборонили маркувати місце розстрілу-загибелі українців, адже «було суворо заборонено ставити на могилі хрест чи будь-який інший знак» (с. 259). А це вже свідчило про свідому і цілеспрямовану практику деперсоналізації жертв, що нею послуговувалися тоталітарні режими. Бо, подібно до нацистського, новий повоєнний советський режим розстріляних студентів зібгав у «братську могилу», а дізнавшись, що це не піонери-герої чи підпільники-комсомольці, а українські націоналісти, «їхні останки викопали, землю розрівняли» (с. 322). Робилося це ще й тому, аби, як зауважувала свого часу О. Забужко, говорячи зовсім не про південноукраїнське уявне місто, позбутися пам'яті: «От чим було небезпечне місто – воно було невичерпним і непередбачуваним резервуаром минулого» [4, с. 516]. Відтак промовистими рефренами твору, котрі озвучує автор наприкінці свого роману, є апеляція до активної позиції в умовах свободи: «Кожна людина – візіонер. Найбільше бійся периферійної захаращеності, все інше залежить від настанови твоєї свідомості та сил духу» (с. 394), адже «Несвобода ще більш мерзенна, якщо недобровільна» (с. 414).

Висновуючи про уявне степове місто Г. Гусейнова за часів останньої світової війни можна потрактувати письменницький текст як цілком реальне історичне письмо з фреймами війни, котрі включають у себе: 1) етностатусну диференціацію міського і сільського населення Півдня України як основи конфліктної комунікації; 2) репресивно-каральну складову сталінської національної політики; 3) екстремізацію міжетнічної взаємодії в умовах німецько-радянської війни; 4) нацистські методи «остаточного вирішення єврейського питання»; 5) початковий етап відновлення ідеологічно-адміністративного контролю над життям населення Радянської України.

Взаємозв'язок цих, щонайменше, п'яти фреймів, присутніх у пам'яті уявного міста, свідчить про історичний досвід комунікативних зв'язків української, єврейської, російської, німецької, болгарської і ромської спільнот Півдня України у кризовий період їхньої історії напередодні і під час Другої світової війни. Багатоголосося пам'ятей про добросусідські стосунки, взаємні конфлікти, кривди і неприязнь, що їх художньо відтворив Г. Гусейнов, мають два виміри – груповий (політичне, громадське, економічне і культурне співжиття) та індивідуальний (історію окремої людини або окремих сімей, незалежно від національності), а отже показують мега- і мезорівні історії.

«Одіссея Шкіпера і Чугайстра», як і множина життя її героїв у міському (і не лише) просторі, змальовані письменником, є виразно прекаризована, а тому артикулюється, як своєрідні фрейми війни засобами художнього мовлення. Його (цього мовлення) лабіринтами є взаємопроникні краєвиди пам'яті, пейзажі людей і ландшафти національних культур. Саме ці чинники і ставлять Гомерівське питання – чи справді існувало Гусейнове місто? Чи існували Шкіпер і Чугайстер? Чого у цьому тексті більше: правди, химерно сплетеної з авторською пам'яттю, чи вигадок про степову Атлантиду? Ці питання, поза сумнівом, залишатимуться завжди відкритими. А тому залишмо їх розгадування читачам, незалежно від того, чи було це місто насправді, чи ні, адже воно, як і первісний Одісей, «...багато біди і тілом зазнав, і душею, / Щоб себе врятувати, і друзів додому вернути. / Та не вберіг він свого товариства, хоч як того прагнув»¹. Відтак топос нашої колективної пам'яті, як народу, травмованого попередніми війнами і війною, що точиться за наше майбутнє на Сході України, є тим символом, котрий може і мусить об'єднувати.

Література

1. Батлер Д. Фрейми війни. Чиї життя оплакують? пер. з англ. Ю. Кравчук / Д. Батлер. – К.: Медуза, 2016. – 276 с.

---

¹ Цит. за: Гомер. Одіссея; пер. із старогрец. Б. Тен. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – С. 29.

2. Барб-Галль Ф. Як розмовляти з дітьми про мистецтво ХХ століття: від модернізму до сучасного мистецтва; пер. з фр. С. Рябчук / Ф. Барб-Галль. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 176 с.
3. Гусейнов Г. Одиссея Шкіпера та Чугайстра. Окупаційний роман / Г. Гусейнов. – К.: Ярославів вал, 2015. – 416 с.
4. Забужко О. Музей покинутих секретів / О. Забужко. – Вид. п'яте. – К.: Комора, 2013. – 832 с.
5. Йогансен М. Подорожі філософа під кепом / М. Йогансен. – К.: Темпора, 2016. – 448 с.
6. Кебуладзе В. Чарунки долі / В. Кебуладзе. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 160 с.
7. Радченко С. Пастки минулого, або бляшанка сучукрліту / С. Радченко // Критика: міжнародний огляд книжок та ідей. – К., 2017. – Ч. 5-6 (235-236). – С. 17–21.
8. Ревакович М. Гендер, географія, мова: у пошуках ідентичності в сучасній українській літературі / М. Ревакович. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; К.: Смолоскип, 2012. – 72 с.
9. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення; пер. з нім. В. Кам'янець / Й. Рюзен. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
10. Тодоров Ц. Обличчям до екстремі; пер. з фр. Я. Салиги / Ц. Тодоров. – Львів: Літопис, 2000. – 415 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 07. 03. 2018 р.
Рекомендовано до друку д. політ. н., професором Климончуком В. Й.,
д. політ. н., професором Гоном М. М. (Рівне)*

IMAGINARY UKRAINIAN TOWN IN THE SECOND WORLD WAR TIME: MISTERING OR ALTERNATIVE OF THE CONTEMPORARY LITERATURE?

I. S. Monolatii

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, st. Shevchenka, 57;
tel. +380 (342) 59-61-46; e-mail: iwan.monolatij@gmail.com*

The article analyzes the features of the Ukrainian modern literary process, in particular, the actualization of the writing about the city as its (city) memory and post-memory. On a particular literary material, it is shown that memory is a transdisciplinary category, a kind of bridge between literary and historical discourses. The author argues that Ukraine with its cities, which are “places of sorrow”, the writing of which in the modern literary process is, on the one hand, attempts to diagnose its painful past and give them a completely artistic reading, and on the other – to create a

comfortable and pleasant pseudo-historical illusion instead of history, mystifying it, or suggesting a writer's alternative to it. The thesis is based on the fact that the relationship between at least five frames present in the memory of an imaginary city in the novel by Gregory Huseynov (Грузопій Гусейнов) shows the historical experience of the communicative ties of the Ukrainian, Jewish, Russian, German, Bulgarian and Roman communities of the South of Ukraine in the crisis period of their history on the eve and during the WWII. Many voices in the memory of good neighborly relations, mutual conflicts, injustice and hostility that their writer has artistically reproduced have two dimensions – group (political, social, economic and cultural coexistence) and individual (the history of an individual or separate families, regardless of nationality), and therefore show mega- and mezzoroid stories. It is argued that the topos of the collective memory of Ukrainians, as a people traumatized by previous wars and the war that is looking for our future in the East of Ukraine with pro-Russian separatists, is a symbol that can and must be united.

Key words: literature, politics, memory, identity, frames of war, World War II, Ukraine.